

I. ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ФІЛОСОФІЇ

УДК 165.12

В.Л. Петрушенко

Національний університет “Львівська політехніка”

ПОНЯТТЯ ТА СКЛАДОВІ КОГНІТИВНОГО ПРОЦЕСУ: СУЧАСНІ ОКРЕСЛЕННЯ Й ТЕНДЕНЦІЇ

© Петрушенко В.Л., 2003

За умов насиченості сучасних суспільних процесів інформацією та інформаційними технологіями все більше простежується тенденція розглядати інтелектуальні явища різновидом інформації. Людина при цьому постає у вигляді агента інформаційного процесу. Звідси виникає завдання дослідити когнітивний процес із наголосом на тому, чого не можна редукувати до інформації. Прагнення вирішити це завдання зумовило зміст статті.

Tendency to understand intellectual phenomenon's as a different form of information can be seen in modern society, which is society connected with information and informative technologies. But man is described as an agent of informative process in this case. That's why it's necessary to study cognitive process and pay attention to the items, which cannot be reduced to information. An attempt to do it is given in this article.

У сучасних дослідженнях пізнавальної діяльності все частіше фігурують різноманітні поняття із епітетом “когнітивний”, які позначають явища, пов'язані із знанням. Численні конкретні дослідження таких явищ [1 – 3; 14] супроводжується *майже повною відсутністю вивчення їх природи як такої*, тобто – їх *філософського осмислення*. Саме спроба ліквідувати цей пробіл і постає *метою* пропонованої статті. Що є когнітивне? Якими є складові когнітивного процесу? Яке місце належить людині у їх протіканні? – Окреслення відповідей на ці запитання є її *основними завданнями*. Внаслідок проведеного екскурсу в зазначені проблеми в статті обгрунтовується *висновок*: серед складових когнітивного процесу *найпершого значення* набувають ті, які виводять весь процес в цілому на *первинні реалії людського перебування в світі* (чуття, смислові орієнтації, гендерні особливості тощо).

Серед новацій, які увійшли в наше життя і ставлення до дійсності впевнено та міцно, зробивши сучасні процеси суспільного життя вважати інноваційними за суттю та змістом, слід назвати бурхливий розвиток інформатизації діяльності: сьогодні легше уявити собі людину (або суспільство) без деяких атрибутів комфорту (водопостачання, водовідведення тощо), ніж без радіо, телефону, телебачення, а то й – комп'ютера. У теперішній час усе пронизано інформацією. А це тягне за собою навантаження всіх аспектів життєдіяльності знаковими структурами, різного роду носіями інформативних змістів [12]. Виникають підстави вести розмову про інформаційний світогляд (за аналогією із механістичним світоглядом XVII – XVIII століть).

З огляду на сучасне сприйняття та розуміння дійсності ми можемо оцінювати попередні культурні явища в іншому аспекті; наприклад, називати міфологічні образи різновидами віртуальної реальності. Усі такого роду зрушення вплинули й на пізнання

(а, може, передусім – на пізнання). В історії пізнавальної проблематики чітко простежується тенденція до певного зміщення вектора її уваги: спочатку пізнання спрямовувалось переважно на зовнішнє (космос, буття, субстанція), пізніше воно почало зосереджуватись на питаннях зв'язку ментальних структур із структурами дійсності, далі (найперше – у межах критицизму) увага зосередилась на пізнавальних можливостях розуму і, нарешті, – на внутрішніх структурах суб'єкта пізнання, оскільки те, що ми називаємо дійсністю, почало розглядатися в окресленнях схем та результатів конструктивної діяльності людського інтелекту [14, с. 97 – 102; 16, с. 7 – 10]. Поза інтелектуальною активністю не утворюється ніяких уявлень, ніяких предметно визначених знань, а, значить, не окреслюється ніякої дійсності. При цьому йдеться лише про те, як та чим може змістовно заповнюватись поле нашого споглядання дійсності, із якого ми при всьому бажанні не можемо вилучити інтелектуальну активність. Як тільки ми спробуємо “вимкнути” розум, автоматично зникне все те, що ми маємо на “екрані” нашої свідомості. Так звана проблема “гомункулуса” [3, с. 18, 36 – 38] при цьому окреслюється так: річ не в тому, що ми дивимося на світ, а всередині нашого інтелекту сидить хтось, хто фіксує та “зчитує” все, що потрапляє нам на очі, а в тому, що поза “зчитуванням” не існує людського погляду на світ. Тут знову вістря проблеми змінює спрямування: нас повинно більше цікавити те, яким чином щось потрапляє в очі, ніж те, як інтелект всередині свого поля споглядання прокреслює певні предметні межі; останнє, врешті, є більш-менш зрозумілим. Цим, я думаю, суттєво виправдані експерименти Джеремі Гіббсона та діяльність (і тези) школи В. Глезера [6; 7].

Розглянемо всю окреслену траєкторію руху пізнавальної проблематики дещо з іншого боку, звернувшись до відомих (тепер – хрестоматійних) тез певних представників аналітичної філософії. Наприкінці 20-х років ХХ століття представники аналітичної філософії вирішили подарувати людству простий інтелектуальний механізм, запустивши який можна було б отримувати хай не омріяні істини, проте цілком працездатні наукові теорії (нагадаю, що вже Р. Декарт був натхненний ідеєю створити такий метод продукування істинних знань, який би діяв майже автоматично і яким могли б скористатися розуми “навіть вкрай нерозсудливі”). Із такого роду винаходів варто згадати ідею М. Шліка про доцільність зведення будь-яких суджень до чуттєво фіксованих фактів [2, с. 29] та думку А. Тарського щодо того, як відрізнити виправдане судження від невиправданого [15, с. 83 – 87]. Перший гріх цих винаходів полягав у намаганні розглядати судження як повноцінного носія певного предметного змісту. Але це далеко не так, оскільки зміст судження можна окреслити лише контекстом його використання, а останній передбачає те, що ми вписуємо дане судження в систему інших суджень. Частково цей момент пізніше визнав сам М. Шлік, проте це не постало для його послідовників симптомом серйозної вади запропонованого спочатку варіанта виявлення надійних істин. Навіть У. Ван Орман Куайн – визнаний корифей аналітичної філософії – тривалий час намагався вдуматися у те, яким чином два різних речення (наприклад, таких, як “Імператор Франції, ініціатор військової компанії проти Росії” та “Полководець, що отримав поразку у битві при Ватерлоо”) можуть позначати ту ж саму персону, не звертаючи увагу на те, що останню функцію таким судженням можна було приписати лише через систему опосередковуючих їх інших контекстуальних суджень. З іншого боку, Куайн певний час не приділяв увагу й тому, що сам він, здійснюючи міркування, вже перебував у мовному процесі, тобто вже був занурений у таку систему, як мова. Увагу варто було би спрямовувати не на окремі одиниці пізнавальних дій, а на їх структуру (що пізніше і здійснювали як сам У.Куайн, так й

Л. Вітгенштейн, П. Фейєрабенд, К. Поппер, Н. Хомський та ін.). Не зовсім виправданою виглядала і основна ідея А. Тарського, що вилася у відому формулу “Сніг білий” є істиною ттг, коли сніг білий” (ттг позначає “тоді і тільки тоді”) [8, с. 64]. Виявляється, що науковець, який проголошує “Сніг білий”, через неувважність не знає, що саме він проголошує; йому потрібне повторне підкреслювання, що він сказав саме те, що сказав. Або спочатку він сказав щось недоречне чи навмання, а потім вирішив поставитись до того серйозно. Інколи вважають, що перша теза носить знаковий характер (тобто, це просто судження), а друга спрямована на зіставлення системи знаків із референтом. Проте таке пояснення не міняє ситуації: ми все одно зіставляємо одне судження з іншим. Тому врешті з’являється ідея “протокольних суджень” і робиться висновок, що істина є нічим іншим як відповідністю двох рядів знакових структур. А Л. Вітгенштейн йде ще далі і стверджує, що істина – проста тотожність безвідносно до того, що ми вводимо у зіставлення; йдеться просто про ряди знакових структур, які можуть бути певним способом ідентифікованими через взаємне відношення: наприклад, грамофонна платівка та письмовий текст [5, с. 19, 34]. Ідея протокольних суджень не виводила нас за межі внутрішніх мовних зіставлень, а, за суттю, переносила питання на вістря того, де та як початково поле нашого споглядання запліднюється якимсь змістом. Головне ж в іншому: вже новоевропейська класична філософія переконливо доводила, що між даними наших органів чуттів та ідеями інтелекту не існує і не може існувати причинно-наслідкового зв’язку. Тобто наші ідеї не зумовлені тим, на що ми дивимось або що відчуваємо на смак. Врешті у нас є всі підстави в розмовах про чуттєвість наполягати на проведенні розрізнення відчуттів (як і чуттєвого, перцептивного взагалі) у фізіологічному значенні (1), у психологічному (2) та в епістемологічному значенні (3); і все це є різні речі. Коли прихильники сенсуалізму або емпіризму наполягають на бездоганності відчуттів щодо надійності спродукованих ними пізнавальних результатів, то варто вказати їм на зазначені відмінності. Ще Н. Мальбранш у своїх міркуваннях справедливо вказував на те, що дійсність сприймається не органами чуттів, а через органи чуттів [11, с. 26 – 30]. Можна впевнено стверджувати: ті відчуття, які набувають вигляду нервових сигналів, далеко не завжди постають елементом когнітивного процесу. Деякі нервові сигнали, як відомо, тої ж природи, що й відчуття, але надходять не у головний мозок, а у спинний, через що у фізіологічному плані вони постають явищем відчуття, проте для екрана нашої свідомості їх не існує, а тому вони не включаються в структуру знання та пізнання. Те ж саме відбувається у психології, де відчуття розглядаються не лише у пізнавальному сенсі, а ще більше як складова цілісного процесу регулювання людських процесів життєдіяльності. З позиції психології участь в такому регулюванні беруть не лише ті елементи психіки, які досягають свідомості, а й емоції, бажання, несвідомі та підсвідомі явища. Останні можуть впливати на пізнання, проте не прямо, а лише опосередковано. Сучасні нейрофізіологічні дослідження засвідчують: наочні нерви людини надходить шалений масив інформації, проте лише певна її частина фіксується увагою і свідомо включається у зміст когнітивного конструювання дійсності людиною [9, с. 31 – 35].

Отже, можна дійти висновку, що лише ті елементи або фрагменти перцептивного процесу (що відбувається в нас при контактах із дійсністю) набувають когнітивного значення, які фіксуються вищими відділами психіки, тобто входять у контакт із інтелектуальною рефлексією. Тому ми маємо право у відповідь на усілякі запевнення щодо надійності відчуттів, спитати: про які саме відчуття йдеться? Якщо про відчуття у когнітивному (пізнавальному) сенсі, то в їх здійсненні беруть участь не лише фізіологічні, нейрофізіо-

логічні та психічні процеси відчуття, а й ментальні процеси. Тому надійність відчуттів ми повинні оцінювати крізь призму того, в якому стані перебуває свідомість людини, якими інтелектуальними навичками та здібностями щодо розрізнення, порівняння, оцінки чуттєвого вона володіє. В іншому випадку розмова про відчуття буде носити фіктивний характер.

Міркуючи далі про зв'язок ментальних процесів із перцептивним досвідом, ми повинні враховувати неможливість застосування тут парадигм причинно-наслідкового зв'язку. Це значить, що готовність вступити у діалог із перцептивним, готовність прийняти його зміст із певним означенням має бути обумовлена внутрішніми можливостями інтелекту. Відповідно саме до вивчення цих можливостей повинна бути прикута наша увага тоді, коли ми хочемо свідомо та серйозно досліджувати знання та пізнання. Це не значить, що з рівня інтелектуального конструювання ми можемо нехтувати перцептивним досвідом або довільно його змінювати (хоча останнє – не дивина у людському житті; доречно згадати тут хоча б науково-популярні фільми Фелікса Соболева). Йдеться саме про те, що внутрішній стан інтелектуальної рефлексії врешті визначає, що саме ми уgliedимо в перцептивному досвіді, а далі – що ми будемо із цим робити, у які зв'язки та відношення будемо його приводити та як інтерпретувати (одна людина, дивлячись на пейзаж думає про врожай, інша – про картини Куїнджі, ще інша – про свої заощадження тощо).

Тепер можна окреслити ситуацію в цілому: в когнітивному плані відчуття (як і перцептивний досвід взагалі) важливі, проте вони не вирішують проблеми достовірності знання. Щоби дані відчуттів були включені в зміст знання, вони повинні бути помічені та відзначені інтелектуальною рефлексією. Між останньою та відчуттями немає прямого причинного зв'язку, тому інтелектуальна рефлексія для своїх актів повинна мати внутрішні, а не зовнішні, перцептивні засади.

Задля того, щоби з'ясувати, що є внутрішніми засадами для рефлексивних актів, слід прояснити деякі якісні особливості останніх та інтелектуальної рефлексії взагалі. По-перше, як про це неодноразово писали філософські авторитети, починаючи із Платона, інтелектуальні (рефлексивні) акти за статусом свого буття є ідеальними. Це значить, що тоді, коли ми сприймаємо, наприклад, квадратне, наш інтелект не стає квадратним, коли бачимо зелене – він не зеленіє. Отже, він постає вільним від всього чуттєвого, значить – фізичного із такими притаманними йому рисами, як відмінність, подільність, просторовість тощо. В середині інтелекту відбуваються тільки акти, вибудовані, просто кажучи, із матеріалу самого ж інтелекту. Вони відбуваються в сфері інтелектуального самоспоглядання (згадаємо кантове вчення про трансцендентальну апперцепцію) або, як кажуть епістемологи, – на екрані свідомості. Але це водночас означає: по-перше, акти рефлексії є ідеальними як за статусом буття, так і за змістом, а, по-друге, їх впевнене та виправдане вибудовування передбачає введення у те ж саме поле інтелектуального споглядання деяких сталих систем відліку або ж орієнтирів. Оскільки рефлексивні акти не складаються із чуттєвого матеріалу, остільки такі системи відліку повинні бути ідеальними в тому сенсі, що це мають бути такі визначення, межі, характеристики (актів), які за своїми параметрами доведені до гранично можливих вимірів. Інакше кажучи, коли в полі інтелектуального споглядання ми вибудовуємо пряму, то передбачається, що це є ідеальна пряма, тобто пряма із такими рисами, яких не може бути насправді, проте яка саме і є прямою у завершеному – повному та остаточному – значенні. Повнота, завершеність її прямизни зумовлює те, що цю ідеальну пряму не можна ні вдосконалити, ні зменшити, бо в усіх такого роду випадках не буде ідеальної прямої.

Саме наявність таких, остаточних та незмінних за вимірами, конструкцій нашого інтелекту постає найпершою та необхідною умовою його діяльності. Інтелект, який, припустимо, чомусь втратив або не набув здібності вибудовування таких конструкцій, втрачає внутрішні засади для прийняття у свій зміст матеріалу чуттєвих спостережень, а тому неодмінно постане безпорадним, відданим стихії та ситуативності матеріально-чуттєвої, емпіричної реальності.

В усяких людських судженнях та твердженнях тою мірою, якою там присутні моменти оцінки та побудови суджень, присутні також моменти ідеалізованих побудов. Проте здібність помічати їх в своєму інтелекті, а тим більше – аналізувати, свідомо використовувати – це вже справді рідкісний дар. Проте саме в цій здатності людського інтелекту полягають і його якість, і його кардинальні переваги. Інтелект, оскільки він звільнений від прямого впливу емпірично наданого, дистанціюється від течії реальності, має певний інтервал у своєму до неї ставленні. А це значить, по-перше, що тут і людина отримує момент свободи: вона не вписана в реальність, тому може її оцінювати, пізнавати (що, в певному сенсі, є те ж саме). По-друге, маючи в своєму інтелекті ним самим вибудовані шкали та системи оцінок і орієнтирів, людина отримує, за висловом Л. Шестова, “ключі від неба”, тобто вона вже не йде за реальністю, а оцінює її, обирає спосіб відповіді на її виклики, а, може, найперше – вона такого роду ідеальними еталонами “пропалює” усю товщу усього буття. Бо коли ми маємо в уяві ідеальну пряму, ми здатні оцінювати щодо прямизни всі можливі, існуючі та також не існуючі лінії.

Але варто також зробити із здійсненого екскурсу в інтелектуальні спроможності людини і суто епістемологічні висновки. Все наведене дозволяє стверджувати, що людський інтелект працює у принциповому режимі цілісності: у рефлексивне самоспоглядання входить не якась частинка інтелекту, а інтелект як рефлексія. А тому не можна цілком серйозно сприймати спробу досліджувати знання і пізнання, зводячи їх до якихось окремих форм виразу (наприклад, до понять, або суджень, або знаків). Людський інтелект, а, точніше – дух функціонує цілісно, тобто побудований ієрархічно, бо всі його дії та акти замикаються на певні свої сконцентровані та інтегральні утворення. Останні можна називати по-різному: ейдоси, ідеї, архетипи, когнітивні карти, схеми продуктивної здатності уяви тощо. Проте всіх їх об’єднує одне: вони у ставленні до всього предметно-змістового поля свідомості виконують функцію сенсоутворення – стягують на себе всі зв’язки предметного змісту свідомості.

Враховуючи все вищенаведене, можемо, отже, окреслити складові когнітивного процесу: 1). чуттєва наданість (дане у перцептивному досвіді); 2). інтелектуальна рефлексія, що здатна фіксувати чуттєвість та свої власні акти; 3) іманентні інтелектуальним актам системи відліку та оцінок, що виконують сенсоутворюючу функцію та перебувають в полі інтелектуального споглядання. Кожна із означених ланок когнітивного процесу заслуговує на те, щоби заглибитись у її зміст та природу, проте зараз ми звернемося до іншого. Коли сучасна епістемологія окреслює когнітивний процес саме так, особливо переводячи його у різновид інформаційного процесу, мимоволі складається враження: все це є не те, що створює людина і чим вона володіє, а скоріше дещо їй надане, що здійснюється не нею, а через неї. Справді, чуття ми можемо обробляти, проте не можемо створювати їх довільно; інтелектуальну рефлексію ми точно не створюємо, а лише віднаходимо в собі та певним

чином осмислюємо та ідентифікуємо. Ну, а щодо сенсу, то тут взагалі існує великий масив детермінантів, починаючи від світобудови, культурних традицій, рівня суспільного розвитку і закінчуючи генетичними завдатками, ситуаціями життя тощо. Складається враження, що ми, в кращому випадку, можемо опанувати “правилами гри”, тобто маємо шанси навчитися користуватися елементами когнітивного процесу, входити з ними у співпрацю, проте ми – не володарі, не пануємо над ним.

Тут і постає болюче запитання: навіщо ж ми страждаємо, переживаємо спалахи почуттів, навіщо нам наша індивідуальна життєва історія, наші відкриття, здобутки, наші збентеження, зльоти, сльози тощо? Чому ж ми тоді завмираємо від одного лише споглядання зоряного неба, світлин загадкових галактик? Чому простий пейзаж наворачтає на очі сльозу благоговіння? Навіщо взагалі існує така річ, як наша індивідуальність та індивідуальна самоідентифікація? – Невже все це – лише зла гра із нами, що використовує наше невідання, нашу наївність? Означені запитання обсідали людину вже в давні часи, принаймні, сліди їх чітко проглядаються в давніх філософах як на Сході, так і на Заході [1, с. 81 – 83]. В аспекті інформаційного підходу можна впевнено стверджувати: наш інтерес до якихось граничних, межових виявлень людини як в авангардному мистецтві, так і в філософських та психологічних дослідженнях певною мірою зумовлений втечею від редукування людини до агента інформаційного процесу. Сучасні пошуки “атомів” людськості в епістемології позначені підсиленою увагою до гендерних досліджень, образів віртуальної реальності, намагань схопити пізнання не як “прокачування” інформації, а як екзистенціальну подію, онтологічний факт.

Виправданими постають також дослідження чуттєвості, а також і таких інтелектуальних утворень, що виявляють себе носіями вихідних смислів або інтегральних засад людської ментальності; тут можуть фігурувати й архаїчні культурні надбання, і національні та релігійні традиції, і стереотипи масової свідомості. Все це підтверджує проведену раніше тезу щодо сучасних тенденцій розвитку когнітивного процесу – зміщення його вістря у бік первинних, початкових ментальних явищ.

1. Абрамова Н.Т. *Коммуникация и традиция // Философия науки. Вып. 6.* – М.: Институт философии РАН, 2000. – С. 65 – 83. 2. *Аналитическая философия: Избранные тексты.* – М.: Изд-во МГУ, 1993. 3. *Великовский Б.М. Современная когнитивная психология.* – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. 4. *Виноградов С.Г. Конструктивістські тенденції в сучасній аналітичній філософії. Автореф... канд. філос. наук.* – Львів, 2001. 5. *Витгенштейн Л. О достоверности // Философские работы. Ч. I.* – М.: Гнозис, 1994. 6. *Гиббсон Дж. Экологический подход к зрительному восприятию.* – М.: Прогресс, 1988. 7. *Глезер В.Д. Зрение и мышление.* – Л.: Наука, 1985. 8. *Дамміт М. Логічні основи метафізики.* – К.: IRIS, 2001. 9. *Демидов В. Как мы видим то, что видим.* – М.: Знание, 1987. 10. *Куайн У.В.О. Слово и объект.* – М.: Логос, Праксис, 2000. 11. *Мальбрани Н. Про пошук істини.* – Т. 1. – К.: Port-Royal, 2001. 12. *Масуда Й. Комп'ютопія // Філософська і соціологічна думка.* – 1993. – № 6. 13. *Паскаль Б. Мысли.* – М.: ООО “Изд-во АСТ”; – Харьков: Изд-во Фолио, 2001. 14. *Рорти Р. Философия и зеркало природы.* – Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 1997. 15. *Тарский А. Понятие истины в языках дедуктивных наук // Философия и логика Львовско-Варшавской школы.* – М.: РОССПЭН, 1999. 16. *Татаркевич Вл. Історія філософії.* – Т.3. – Львів: Свічадо, 1999. 17. *Фреге Г. Мысль: логическое исследование // Философия, логика, язык.* – М.: Прогресс, 1987. – С. 18 – 48.